

Ольга Ковалевська

**100-РІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ НЕРЕАЛІЗОВАНОЇ
ІДЕЇ: КОНЦЕПЦІЯ «БАЛТО-
ЧОРНОМОРСЬКОГО СОЮЗУ»
В ПРАЦЯХ СТЕПАНА РУДНИЦЬКОГО
І СУЧАСНІ ПЕРСПЕКТИВИ**

У статті проаналізовано передумови, які викликали необхідність розробки концепції співпраці різних країн Балтійсько-Чорноморського регіону на початку ХХ ст. Розглянуто основні ідеї «Балтійсько-Понтійської федерації», викладені і розвинуті у низці праць Степана Рудницького. Обґрунтовано особливості позиції вченого щодо включення одних і виключення інших країн до складу союзу. Окреслено основні перспективи імовірності розвитку співпраці в межах регіону у майбутньому.

Ключові слова: Степан Рудницький, Балтійсько-Чорноморський союз, Міжмор'я, Україна, Польща, Крим, країни Балтії, Білорусь.

Якщо не брати до уваги старий концепт творців Речі Посполитої, як держави «від моря до моря» (1569), а також проєкт «Гадяцької унії» (1658), за яким українські терени під назвою «Великого князівства Руського» могли би стати повноцінною учасницею союзу «трьох народів», концепція «Міжмор'я», як реальний геополітичний союз країн Центральної та Східної Європи, вперше була сформульована на початку ХХ ст. Вона виникла в умовах Першої світової війни, мала кілька назв, являла собою різні варіанти втілення і різних авторів, які прагнули її використати для обґрунтування права на незалежність новопосталих у 1918 році держав: Польщі, Литви, України, Латвії, Чехо-Словаччини, Фінляндії тощо. Відтак відзначення у 2018 році 100-річчя відродження незалежності більшості держав регіону, з одного боку, а також визнання втрати аналогічних шансів Україною, осмислення причин цієї трагедії, необхідність розробки сучасної стратегії побудови партнерських стосунків із сусідами, з іншого, — роблять аналіз наукової спадщини українських вчених та мислителів надзвичайно актуальним. Особливе місце серед тих, хто 100 років тому обґрунтовував ідею проголошення незалежності української держави, а також доводив необхідність створення геополітичних союзів для відстоювання її самостійності, був Степан Львович Рудницький (1877–1937). Саме тому мета цієї статті полягає в осмисленні

поглядів вченого, аналізі переваг та вад його бачення Балто-Чорноморського союзу, проясненні особливостей його позиції, а також окресленні імовірних перспектив розвитку цієї ідеї у майбутньому.

Ще наприкінці XIX — на початку XX століття проблемою номер один, якою переймалися українські інтелектуали та політичні діячі, було питання будучини українського народу. Незважаючи на те, що сам народ ще був розділений між двома імперіями, а українська політична думка по обидва боки російсько-австрійського кордону ще не виходила поза межі мрій про автономію чи федерацію, вже знайшлися ті, хто мислив іншими категоріями. Йдеться про поодиноких, але найактивніших та сміливих представників української інтелігенції, які вже не бачили іншого шляху розвитку свого народу, крім соборності українських земель (ідея «всукраїнства») та політичної самостійності (ідея створення власної національної держави).

Першим свій ідеал чітко й однозначно описав Юліан Бачинський (1870–1940) у праці «Україна irredenta» (1895). На його переконання, досягнення усіх мрій та реалізації усіх ідеалів українського народу стало би можливим лише за умови його повної політичної самостійності та повного необмеженого права вирішувати усі справи, які його стосуються¹. Аналізуючи текст праці Бачинського та оцінюючи його значення, Іван Франко писав про те, що для нього вона важна не лише «як факт нашого політичного життя, як прояв національного почуття і національної свідомості», але й як праця, з якої ставало чітко зрозуміло, що «потреба політичної самостійності України», то справа порядку денного політичного життя усієї Європи².

Ідею самостійності та незалежності соборної України підхопив і, по-своєму, обґрунтував Микола Міхновський (1873–1924) у своїй знаменитій праці «Самостійна Україна» (1900). Аналізуючи причини того історичного «антракту», що стався в історії українського народу від 1654 року, він цілком слушно заявляв про те, що «коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави, коли справедливо, що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежану змогу всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду: коли справедливо, що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивіду-

¹ Бачинський Ю. Україна irredenta. 3-є вид. — Берлін, 1924. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://chtyvo.org.ua>.

² Дорошенко В. Значіння «України irredent-и» в історії розвитку української національної свідомості // Бачинський Ю. Україна irredenta. — Там само.

альности є метою — тоді стане зовсім зрозумілим, що державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин»³.

Таким чином, протягом доволі короткого часу від 1895 до 1900 року у працях найбільш передових представників української інтелігенції обох «Україн», була окреслена головна мета («Одна, єдина, нероздільна, вільна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі»⁴) й основні політичні завдання для лідерів та пересічного загалу українського суспільства: політична, економічна, соціальна самостійність, духовна свобода, недопущення панування чужинців на своїй землі, вирішення «українського питання» в контексті майбутнього Європи, а також вирішення проблем з сусідами (Росія, Польща, Австрія).

На жаль, повільний, але невпинний рух мешканців і піддавст-рійської і підросійської України до усвідомлення необхідності створення політичної української нації, тобто без огляду на те, «чи це автохтон-Українець, чи колоніст: Великорос, Поляк, Жид чи Німець», яких об'єктивно мав об'єднати «спільний інтерес», перетворивши їх на «патріотів»⁵, був перерваний Першою світовою війною (1914–1918). Українці та їхні політичні провідники, тепер вже по обидва боки фронту, зустріли цю подію непередбаченими. Більшість тогочасних політичних діячів захопилася соціалістичними ідеями, а разом із ними ідеями «областництва», автономії та федерації, ідеями створення «української пролетарської республіки» у союзі з іншими народами. Мало хто на той час розумів, що війну можна було з успіхом використати не у вузькопартійних цілях, а в інтересах усього народу. Голоси Бачинського та Міхновського про необхідність боротьби за самостійність почули лише одиниці.

Серед них опинився й Степан Рудницький, який окрім щирого і завзятого відстоювання необхідності проголошення самостійної української держави в етнічних межах, першим почав говорити й писати про пошук союзників, з якими б українцям було «по дорозі» до своєї незалежності. Відтак він став першим, хто з українських інтелектуалів, озвучив необхідність створення Балтійсько-Чорноморського союзу⁶, як гарантії недоторканості українських теренів та незалежності української держави.

³ Міхновський М. Самостійна Україна (Передрук з видання Ю. Колларда, 1948), 2012. — С. 2–3.

⁴ Там само. — С. 11.

⁵ Бачинський Ю. Україна irredenta. — С. XXV.

⁶ Хилько М. Питання геополітичного призначення України у працях академіка С. Рудницького // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. — К., 2003. — С. 97–106; Булгаков В. Степан Рудницький —

Розробка концепції Балтійсько-Понтійської федерації⁷, здійснена Степаном Рудницьким у цілій низці праць протягом 1914–1923 років⁸, заслуговує на особливу увагу, оскільки вона спиралася не лише на традиції спільного життя та пережитого досвіду тих народів, які здавен-давен мешкали у великому регіоні «від Балтійського до Чорного моря». Його обґрунтування спиралося на глибокі знання вченого-географа, який прагнув використати не лише історичні особливості країн регіону, але й його чіткі географічні межі.

Степан Рудницький (1877–1937) був видатним вченим, істориком, фундатором української географічної науки, засновником української геополітики, фаховим картографом, який все своє життя присвятив розвитку української науки та боротьбі за незалежну українську державу.

З початком Першої світової війни українці, як і інші бездержавні народи Європи, отримали можливість заявити свої права на створення власної держави. Однак без обґрунтованих географічних уявлень про те, що слід вважати українськими територіями, про розселення представників українського народу, без наукового підходу при виборі столиці майбутньої держави, об'єктивної оцінки ресурсів та людського потенціалу, здійснити це було неможливо. Саме тому Степан Рудницький доклав чимало зусиль заради того, аби довести самим українцям, а також представникам провідних країн тогочасного світу, що *Україна й українці є, а їхнє право на власну державу є законним* (Курсив — О.К.).

Вчений неодноразово публікував брошури українською, російською, німецькою та англійською мовами про українське Полісся, про Лемківщину та Холмщину, про Кубанську та Каспійську Україну, про Зелений Клин на Далекому Сході. Предметом особ-

теоретик «Чорноморсько-Балтійського» геополітичного вектора України // Там само. — С. 107–115.

⁷ Саме так називав його Рудницький у своїх працях.

⁸ Відстоювання ідеї створення та розбудови самостійної соборної Української держави, а також ідею «Балтійсько-Понтійського союзу» Степан Рудницький розвивав у багатьох своїх працях, найважливішими з яких є: «Україна, Польща і Литва з військово-географічного погляду», «Східна арена воєнних дій», «Чому це так?», «Дотеперішні територіальні втрати України», «Відповідь на лист С. Шелухіна», «Географічне становище Галичини та її політична доля», «Галичина й нові держави Європи», «Економічні основи галицької державності», «Політично-географічні аналогії між Галичиною і Швейцарією», «Політично-географічне й економічно-географічне значіння Східної Галичини для розв'язання проблем Східної Європи», «Галичина і Соборна Україна», «Чому ми хочемо самостійної України», «Огляд національної території України», «Українська справа зі становища політичної географії», «До основ українського націоналізму» та ін.

ливої уваги Степана Рудницького був Крим. Ще у далекому 1923 р. вчений писав про те, що Крим є безсумнівною інтегральною частиною України. Крим був нерозривно пов'язаний з Україною як численними шляхами сполучень, так економічно, історично та культурно⁹. Саме тому, на думку вченого, *відлучення Криму від України не могло мати ніяких наукових чи практично-економічних основ* (Курсив — О.К.).

Обґрунтовуючи права українців на соборну державу, Рудницький не міг не звернути увагу на потенційні загрози для незалежної України з боку її сусідів. Намагаючись відсторонитись від проявів політики «централістичної Росії й імперіалістичної Польщі», вчений пропонував українцям виступити ініціаторами створення «Балтійсько-Понтійської (Балтійсько-Чорноморської) федерації», яка б складалася з Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі і України¹⁰. Це геополітичне утворення дало б можливість українцям, з одного боку, захиститись від територіальних претензій поляків і росіян, з іншого — дозволило б у союзі з неслов'янськими народами *забезпечити власну окремішність і відстояти власну політичну спроможність вважатися цілком самодостатньою нацією та суверенною державою* (Курсив — О.К.).

Мета цього союзу повинна була полягати у тому, аби стати буферною зоною між Німеччиною та Росією і сприяти формуванню спільних підходів держав блоку до проблеми протидії німецьким та російським імперіалістичним впливам. Це питання було доволі актуальним як напередодні, так і під час Першої світової війни. Водночас після 1918 року Рудницького непокоїли спроби відновленої Польської держави розширити свої кордони до меж 1772 року. Тому він не поспішав включати Польщу до складу «Міжмор'я». На його переконання Польська держава в своїх етнічних межах належала до центрально-європейського регіону. Лише перебування у її складі західноукраїнських та західнобілоруських земель перетворювало цю країну на центрально-східноєвропейську державу¹¹.

Степан Рудницький уточнював та поглиблював основні положення своєї концепції не лише у контексті аналізу наслідків Великої

⁹ Рудницький С. Огляд національної території України. — Берлін, 1923.

¹⁰ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія / Укладач, авт. передмови, коментарів, упоряд. візуальних матеріалів О. Ковалевська, переклад з нім., чеськ., рос. І. Андрущенко. В 5-х кн. — Кн.2. Геополітика. — К., 2017. — С. 425.

¹¹ Рудницький С. Огляд національної території України. — Берлін, 1923; Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. — Берлін, 1923.

війни (1914–1918). Ця тема залишалася актуальною для нього й в контексті міжвоєнного часу та його загроз.

Майже у 20-ти геополітичних працях¹² вченого було обґрунтовано цілу низку важливих тез. Головними серед них були такі: 1) український народ, розділений між Австро-Угорською та Російською імперіями, **є народом поневоленим**, що впливає на його економічне та соціальне становище, рівень освіти та свідомості; 2) війна дає шанс українцям, загальна кількість яких на той час становила 40 млн населення¹³, **проголосити власну соборну державу**; 3) **єдиним принципом** визначення кордонів майбутньої держави повинен бути лише **етнічний**¹⁴, а не політичний; 5) при усіх спільних рисах матеріальної і духовної культури між українцями, білорусами, поляками та росіянами, **відмінностей між ними значно більше**, ніж може здаватися; 6) **український народ — це цілком самостійний народ** з унікальною і неповторною власною мовою, культурою, традиціями, історією; 7) **український народ здавна жив, живе і житиме**, навіть якщо хтось буде заперечувати цей факт; 8) внаслідок свого «окрайного положення» **Україна мусить йти своїм власним, своєрідним шляхом розвитку, цілком відмінним від шляху держав Європи й Азії**¹⁵.

Різко критикуючи політичний меморандум, який українська делегація презентувала на мирній конференції в Парижі (1919), обґрунтовуючи перед світовою спільнотою право українців на власну державу, Степан Рудницький, звертаючись до голови української делегації Сергія Шелухіна заявив, що добросовісний «дипломатичний географ» мусив представити перед світовою спільнотою якнайдокладніший **«обсяг територіальних претензій своєї держави»**¹⁶. Відтак, керуючись етнічним принципом і тогочасними статистичними відомостями щодо розселення українців в Східній

¹² У другій книзі видавничого проекту «Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія» (К., 2017–2018) представлено 17 праць.

¹³ Ця цифра за свідченнями самого Рудницького включала не лише мешканців південно-західної України (Галичина, Буковина, Закарпаття) та населення 9-ти підросійських губерній, але й українців, які проживали в межах Північно-Західного краю Російської імперії (нинішня територія Білорусі), в передкавказзі (на теренах між узбережжями Азовського та Чорного й Каспійського морів), на території Середньої Азії, Казахстану й Далекого Сходу.

¹⁴ Звертаємо увагу, що в оригінальних текстах С. Рудницького використано термін «етнографічний», хоча по суті має бути «етнічний», тобто такий, що має відношення до певного народу, нації в цілому.

¹⁵ Ковалевська О. Степан Рудницький та його науковий доробок // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія. — Т. 1. — К., 2017. — С. 33.

¹⁶ Рудницький С. Відповідь на лист д. С. Шелухіна // Воля. — 1920. — Т. 3. — Ч. 1. — С. 17–20.

Європі, Рудницький зарахував до українських територій значні терени від Східних Карпат по Кавказ і Каспійські степи, зокрема, Галичину, Буковину, Закарпаття, Холмщину, Полісся, Слобожанщину, Бесарабію, Донську, Кавказьку й Каспійську Україну, а також наголосив на важливості українських колоній в Євразії, в межах тогочасних російських губерній. Його загальним висновком було твердження: Україна, збудована як держава в етнічних кордонах, була б великою державою, яка б за розміром території стояла на другому місці в Європі (850 000 км²), а за кількістю населення — на третьому (41 724 000 млн на 1920 р.)¹⁷. Такі висновки вченого, обґрунтовані цілою низкою суто географічних аргументів, підкріплених цифрами тогочасної офіційної статистики Австро-Угорщини та Росії, не могли не викликати заперечення як з боку поляків, так і з боку росіян. Не менший спротив чинили й європейські політики, які виявилися абсолютно не обізнаними з станом «українського питання».

Заявивши про імовірні територіальні претензії українців, у випадку позитивного вирішення питання про можливість появи незалежної української держави вже на початку ХХ століття, Рудницький цілком розумів, який спротив це може викликати з боку щойно посталої Другої Речі Посполитої, Білоруської Народної Республіки і, звичайно, Радянської Росії. Тому він спеціально наголосив на тому, що висловлені ним теоретичні територіальні претензії, не будуть означати реальних вимог українців на включення до кордонів своєї держави земель, заселених українцями, що входили до складу інших держав. Навпаки, вчений заявив про необхідність співпраці багатьох народів, які віками жили поруч. Їм потрібно було забезпечити усі права для розвитку мови, культури, релігії.

Прикладом того, як Степан Рудницький пропонував вирішувати існуючі проблеми налагодження взаємовідносин з сусідами, не шкодячи інтересам самих українців, стали його багаторазові заяви про необхідність розвитку національної освіти, науки і релігійної толерантності, про обов'язок кожного «інтелігентного і свідомого українця» бути спроможним відстоювати державну самостійність і окремішність українського народу, спираючись на поважні наукові аргументи.

Найкращим варіантом співіснування та взаємодії між різними поневоленими народами, які прагнули створення власних держав на уламках колишніх імперій, Рудницький вважав саме створення «Балтійсько-Понтійської (Балтійсько-Чорноморської) федерації».

Вперте небажання вченого включати Польську державу до складу Балтійсько-Чорноморського блоку було викликано цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних причин. З одного боку,

¹⁷ Рудницький С. Огляд національної території. — Відень, 1923.

Рудницький підходив до проблеми створення такого геополітичного блоку як класичний географ, обґрунтовуючи існування чітких природних кордонів між регіонами Центральної та Східної Європи. Крім того, на його думку, Польща заздалегідь повинна була бути виключена зі складу федерації через небезпеку з боку «польського імперіалізму» не лише для українців, але й для білорусів, литовців і латишів¹⁸. З іншого — існувала ціла низка причин суто особистого характеру, які мали значення для вченого і заважали йому бути неупередженим. По-перше, це була війна Польщі проти Західноукраїнської Народної республіки. По-друге, закріплення польської влади у Львові та як наслідок цього — звільнення Рудницького з Львівського університету та вимушена еміграція. По-третє, постійні контакти та тісна співпраця з представниками західноукраїнських еміграційних кіл, які обумовили не лише особливості його політичних переконань, але й деякі наукові висновки. Під тиском цих поглядів та життєвих обставин Рудницький вже наприкінці 1920-х років погодився на співпрацю з радянською владою і прийняв запрошення повернутися в Україну. Влада запропонувала вченому очолити кілька наукових інституцій у Харкові — столиці тодішньої Радянської України, а також розпочати підготовку нових наукових кадрів для радянської науки. Прийнявши рішення співпрацювати з радянським урядом України, Рудницький не міг прихильно ставитися до Польщі¹⁹. І саме тому він не міг прийняти ані концепцію Йозефа Пілсудського, ані концепцію Романа Дмовського²⁰, які зачіпали долю західноукраїнських земель.

Відомо, що Пілсудський планував створення мережі незалежних держав, суміжних з Польщею, які відділили б Другу Річ Посполиту від Радянської Росії широким кордоном. У результаті навколо Польщі повинні були постати незалежні Литва, Білорусь та Україна, які б були пов'язані з Польщею військовим союзом, орієнтованим проти щойно утвореної Російської Федерації²¹. Зрозуміло, що сама

¹⁸ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія. — Кн. 2. — С. 426.

¹⁹ Це підтверджується змістом цілої низки документів та публікацій 1920–1939 років (Докладніше дивись: Україна–Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою): Документи і матеріали. — К., 2012.

²⁰ Новікова К., Трибус В. Архітектори Міжмор'я // Український тиждень. — 2016. — № 36 (460). — С. 27–30.

²¹ Загалом очільник Польщі прагнув об'єднати Польщу, Чехо-Словаччину, Угорщину, Румунію, Югославію, Молдову, Латвію, Естонію, Литву, Білорусь та Україну в межах партнерського блоку держав, який би протистояв Росії та Німеччині.

Польща повинна була відігравати у цьому федеративному союзі провідну роль.

Натомість Роман Дмовський був противником створення такого союзу. Він вважав, що на сході до складу Другої Речі Посполитої не варто включати занадто багато земель. Лише стільки, аби польське населення на тих теренах домінувало, а національні меншини можна було би якнайшвидше сполонізувати.

Незважаючи на те, що сам Рудницький з названих вище причин не хотів включати Польську державу до складу запропонованого ним варіанту Балтійсько-Чорноморського союзу, сама по собі ідея виявилася надзвичайно актуальною та багатовимірною. І знайшла своє продовження і кілька варіантів інтерпретації у XX столітті. Зокрема, ідею союзу ще у 1919 році підтримав голова Міністерства закордонних справ Латвії Зігфрід Мейеровіц, який закликав в межах Балто-Чорноморського блоку створити оборонний союз, інтегрувати економічні системи, запровадити спільну валюту і прийняти політичну конвенцію про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечити вільний шлях від Балтійського до Чорного моря²².

Наприкінці 1930-х і початку 1940-х ідея союзу земель, що лежать між Балтійським, Чорним, Егейським і Адріатичним морями була відроджена урядом Польщі у вигнанні під керівництвом Владислава Сікорського. У 1960-х роках політик і публіцист Єжи Гедройц і політолог Юліуш Мірошевський адаптували концепцію «Міжмор'я» до геополітичної реальності післявоєнного світу в своїй доктрині ULB («Україна, Литва, Білорусь» — *О.К.*), викладеної на сторінках польського журналу «Культура» в 1974 році.

На початку 1990-х років концепція «Міжмор'я» стала співзвучною ідеї экс-президента Польщі Леха Валенси — «НАТО-біс». У березні 1993 року в Польщі була опублікована книга Томаша Шчапаньського «Міжмор'я», в якій автор дав геополітичну характеристику регіону, розглянув різні варіанти формування Балтійсько-Чорноморського союзу і заявив про імовірні відносини блоку з Росією, Західною Європою і Скандинавією. Однак слід відзначити, що водночас зі спробами надати концепції «Міжмор'я» нового змісту, почала вихолощуватися її початкова ідея, відбита, зокрема, у працях Степана Рудницького. Нагадаю, що «Балтійсько-Чорноморський союз» за задумом українського вченого, мав допомагати щойно проголошеним у 1918–1919 роках незалежним державам Європи протистояти агресії з боку Росії та Німеччини. Достатньо уважно придивитися до конфігурації тогочасних кордонів імовір-

²² Волович О. Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/volodich-balto>.

ного союзу у складі Фінляндії, Естонії, Латвії, Литви, Білорусі, України, при відсутності штучно вклиненої «ворожої» території, якою після закінчення Другої світової війни, стали терени Калінінградської області Російської Федерації, аби зрозуміти, що цей союз дійсно мав стати надійним буферним пасом. З одного боку, він мав утримувати усі країни-учасниці однією спільною Балто-Чорноморською віссю, а з другого — виступати надійним захистом для країн Західної Європи, і, перш за все, самої Польщі. І хоч умовний спосіб не може бути застосований до історичних подій, цілком імовірно, що саме небажання європейських політиків початку ХХ ст. підтримати незалежність України, а також неухвалене ставлення до ідеї «Міжмор'я» саме у викладі Рудницького, призвело і до розділу Польщі у 1939 році²³, і до розриву монолітності «геополітичного пасу» «калінінградським клином», і до появи буферної зони у вигляді країн «народної демократії» вздовж кордону СРСР та багатьох інших проблем.

Повертаючись до ідеї імовірної реанімації ідеї «Міжмор'я» вже в умовах кінця ХХ ст., слід звернути увагу на геополітичні альтернативи 1990-х років. Перш за все, це стосується створення у 1991 році «Вишеградської четвірки» (V4) у складі Польщі, Чехії, Словаччини та Угорщини. Метою створення цієї групи стала інтеграція країн-учасниць до євроатлантичних структур. Актуальність цієї мети на той час була очевидною, але, як показав час, короткотривалою і малоперспективною. Спільність інтересів розпалася, щойно Польща, Чехія та Угорщина стали членами НАТО, у той час, як в Словаччині на певний період запанував так званий «м'який авторитаризм», який обумовив відсунення вступу цієї країни до Альянсу²⁴. Протягом 1992–1998 рр. зустрічі очільників країн V4 стали нерегулярними, а з 2009 р. намітився фактичний занепад блоку. Ще більше на поступове розходження інтересів країн «Вишеградської четвірки» вплинув вступ Словаччини в зону євро, попри опір з боку інших країн-учасниць²⁵. Відтак з того часу фактичний розпад V4 як неформального геополітичного об'єднання став неминучим і природним процесом, особливо з огляду на те, що

²³ Цікаво, але вірогідність Другої світової війни Рудницький передрікав ще у 1927 році, коли писав: «світова війна хоч і принесла людству втрати на всіх ділянках життя, та не втихомирила боротьби між класами, народами, державами, господарськими системами. Навпаки ця ворожнеча ще загострилася. Великі війни не за нами, а перед нами...» // *Рудницький С. Оборона краю й навчання географії // Культура і побут: додаток до газети «Вісті ВУЦВК».* — Харків, 1927. — № 32. — С. 1. Курсив Рудницького (!).

²⁴ Польща, Чехія та Угорщина стали членами НАТО у 1998 році, а Словаччина — у 2004 р.

²⁵ *Логінов Я.* Вишеградська четвірка: кінець ілюзій. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://dt.ua/article/print/international/vishegradska-chetvirka>.

всередині союзу не відбулася інтеграція на рівні суспільств. Події 2013–2014 рр. в Україні продемонстрували подальше розходження зовнішньополітичних позицій країн-учасниць і через різну їх оцінку, і через вибір стратегічних партнерів (Німеччина або Росія), і навіть через територіальні претензії однієї країни блоку до іншої (зокрема, претензії Угорщини до Словаччини). Відтак будь-які заяви українських політиків про перспективи співпраці України з країнами «Вишеградської четвірки» у форматі V4+1, або навіть перетворення V4 на V5, є лише заявами про наміри²⁶. Така співпраця може бути лише тимчасовою та ситуативною, і лише за умови відсутності ускладнень у міжнародних відносинах між країнами-членами союзу, що в умовах 2018 року вже є неактуальним. Отже, геополітичне утворення під назвою «Вишеградська четвірка», виконавши свої завдання, вже давно втратило свою зовнішньополітичну привабливість. Однак сам факт його появи і побудови на виключно тимчасовій спільності інтересів незначної групи учасників, на роки загальмувало відродження ідеї «Міжмор'я», в кордонах, запропонованих колись Рудницьким.

Виходячи з цього, цілком логічним уявляється утворення у 1997 році такої структури, як ГУАМ²⁷. Якщо V4 не бачила Україну своїм постійним членом, то їй варто було шукати собі союзників в іншому напрямку. Тим більше, що ГУАМ не лише складався з більш близьких країн колишнього Радянського Союзу та був антиросійськи зорієнтованим. Це об'єднання складалося з держав, які тяготіли до акваторії Чорного моря. Рудницький у кількох своїх працях неодноразово наголошував на особливому значенні цього моря для історичної долі та політичної будучності України. Підкреслюючи роль і значення Чорного моря, Степан Рудницький зазначав, що воно є «єдиним добрим природним кордоном України»²⁸. Щоб вести діалог із Заходом (зокрема, з Польщею) та Сходом (тобто з Росією) і відстоювати власні інтереси, Україна має спертися на своє чорноморське узбережжя. Тому, вважав він, самостійність української

²⁶ «Вишеградська» четвірка може перетворитися на «п'ятірку» — Порошенко. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news>.

²⁷ Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ — це регіональне об'єднання чотирьох держав: Грузії, України, Азербайджану, та Молдови. В основі утворення цієї форми співпраці лежить єдність позицій країн із подібними політичними й економічними зовнішніми орієнтаціями. Організація була створена для протистояння впливу Росії в регіоні й отримала підтримку США.

²⁸ Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія. — Кн. 2. — С. 392.

держави не мислима без Криму²⁹. Саме із Причорномор'я та цього півострова розходяться вигідні й зручні шляхи на Балкани, Кавказ, до Передньої Азії, тобто загалом у Південну Європу, Азію та Північну Африку. Отже, щоб бути міцною та незалежною державою, Україна повинна міцно триматися за ті геополітичні переваги, які має, і використовувати їх для блага своїх громадян. Зрозуміло, що Президент України Леонід Кучма, який підписав «Заяву Президентів Азербайджанської Республіки, Грузії, Республіки Молдова, України і Республіки Узбекистан»³⁰, навряд чи керувався висновками праць Степана Рудницького. Однак це не заперечує значимості для України Чорного моря та пріоритетної співпраці з країнами чорноморського регіону, про що свого часу в різний спосіб заявляли як вчитель Рудницького — Михайло Грушевський (у праці «Орієнтація чорноморська», 1918), так і його послідовник — Юрій Липа (у праці «Чорноморська доктрина», 1940).

Водночас з пошуком вірогідних союзників та утворенням нових геополітичних блоків та об'єднань, політики країн Балто-Чорноморського регіону не полишали й саму ідею створення оновленого союзу між Балтійським та Чорним морями. Зокрема, після дезінтеграції СРСР з ініціативою активізації Балто-Чорноморського співробітництва на державному рівні виступив тодішній президент Литви Альгірдас Бразаускас на саміті 1997 року у Вільнюсі. У 2006 року під час міжнародної конференції «Спільне бачення спільного сусідства», що проходила у Вільнюсі і була присвячена проблемам Балто-Чорноморського співробітництва, прем'єр-міністр Литовської Республіки Казіміра Прунскене заявила: «Я не втрачаю надії, що Балто-Чорноморський альянс — не тільки наше історичне минуле з часів Великого Литовського князівства. Певні історичні мотивації залишилися й досі»³¹. Отже, Литва була і залишається однією з тих країн, політичне керівництво якої послідовно протягом

²⁹ Рудницький переконливо доводив, що «тепер і на будуче політично-географічне значення Криму для України дуже велике, без володіння Кримом вже не могутність, але й самостійність української держави мусить бути дуже проблематична» (*Рудницький С.* Українська справа зі становища політичної географії // Степан Рудницький (1877–1937). Історія. Геополітика. Географія. — Кн. 2. — С. 389), а також що «без Криму нема самостійної України — він розбиває її головну основу й опору: чорноморський берег» // Там само. — С. 511.

³⁰ Заявление Президентом Азербайджанской Республики, Грузии, Республики Молдова, Украины и Республики Узбекистан (від 24 квітня 1999 р. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

³¹ *Волович О.* Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/volodich-balto>.

років заявляло і про готовність до співпраці, і про відданість Балто-Чорноморському альянсу, у якого було значно давніше коріння.

Дещо складнішою виявилася ситуація з виявленням позиції Білорусі. Формально після проголошення так званої «союзної російсько-білоруської держави» ця країна автоматично «випадала» з кола вірогідних учасників Балтійсько-Чорноморської спільноти, створюючи тим часом своєрідну географічну «діру» в конфігурації альянсу. Водночас саме цей факт уможливив участь у цьому союзі Польщі, яку, як ми пам'ятаємо, Рудницький категорично відмовлявся включати до складу буферного пасу на початку ХХ ст. Натомість наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. участь цієї країни стала необхідністю, як з суто географічних, так і з політичних причин. Не слід забувати й про те, що, хоч офіційна Москва, створивши союзню державу між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, створила суттєву перешкоду на шляху відродження ідеї «Міжмор'я», прихильники цієї концепції залишилися. Правда лише серед опозиційних політиків. Зокрема, ще у 1992 р. ідею створення Балтійсько-Чорноморського союзу як буферного міжнародного утворення без військових баз НАТО і Росії висунув Білоруський Народний Фронт, очолюваний Зеноном Позняком. З часом, у 2010 році опозиційними білоруськими політиками було озвучено проект створення «Народної Республіки» у складі Польщі, Білорусі, Литви, Латвії та України, тобто у складі так званої «Нової Речі Посполитої»³². Безумовно, «Нова річ Посполита» — це не зовсім те, що «Балтійсько-Чорноморський союз», однак хто знає, як з часом може змінитися сучасна розстановка політичних сил в регіоні і які нові шанси відкриються внаслідок цього.

Повертаючись до позицій українських лідерів щодо концепції «Міжмор'я», варто нагадати, що ще у лютому 1993 року президент Леонід Кравчук виступив у Будапешті з ініціативою створення зони стабільності і безпеки в регіоні Центрально-Східної Європи. Передбачалось, що до складу цієї зони повинні були увійти держави Балтії, Україна, Білорусь, Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Австрія, а також Болгарія і Румунія. У квітні 1993 р. у Києві був підготовлений проект створення Центрально-Східноєвропейського простору стабільності і безпеки (ЦСПСБ), який мав діяти під гаслом «Безпека для себе — через безпеку для всіх»³³.

У 1994 року у Києві була створена Ліга партій країн Міжмор'я, яка повинна була розвивати ідею Балтійсько-Чорноморського альянсу як зони стабільності і безпеки. У вересні 1999 року в Ялті відбувся саміт під назвою «Балтійсько-Чорноморське співробітництво: в інтегровану Європу ХХІ століття без ліній розподілу», під

³² Там само.

³³ Там само.

час якого обговорювалися питання активізації багатостороннього співробітництва на просторі між двома морями. Виступаючи на цьому саміті, экс-президент Леонід Кучма заявив, що: «Балто-Чорноморська вісь може й повинна стати одним із консолідуючих і стабілізуючих стрижнів нової Європи, а отже, невід'ємною її складовою»³⁴. Однак, формалізації та інституалізації Балто-Чорноморського співробітництва під час саміту в Ялті не відбулося.

Від 2014 року ідея «Міжмор'я» почала набувати нового змісту у зв'язку з агресією на сході України та анексією Криму. У 2015 році президент Польщі Анджей Дуда заявив про намір запропонувати главам держав Центрально-Східної Європи створити «партнерський альянс держав» від Балтійського до Чорного й Адріатичного морів. Ідею нового політичного діалогу країн, які розташовані між Адріатикою та Балтикою підтримала і президент Хорватії Колінда Грабар-Кітарович під час зустрічі з польським президентом у Кракові 8 вересня 2015 року³⁵. Однак при ґрунтовнішому аналізі висловлювань різних сучасних європейських політиків, стає зрозумілим, що їхнє бачення суттєво відрізняється і від концепції «Балтійсько-Чорноморського союзу» Рудницького, і від концепції «Międzymorza» Пілсудського³⁶. Якщо класичне «Міжмор'я» за Рудницьким мало включати Фінляндію, країни Балтії, Білорусь і Україну, то його сучасний варіант, як вже зазначалося, мав би виключити Білорусь, натомість включити Польщу. Водночас існують й інші варіанти створення «Міжмор'я», але вже не як Балтійсько-Чорноморського, а Балтійсько-Адріатичного союзу, який би виключав участь у ньому небезпечних для Європи Білорусі та України, однак включав би країни Балтії, Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Словенію, Хорватію, Боснію і Герцоговину та можливо Сербію.

Чи не востаннє проблеми та перспективи розвитку політичної, економічної та культурної співпраці в Балтійсько-Чорноморському регіоні обговорювалися в червні 2018 року під час міжнародної конференції «Рік 1918 у Литві та Польщі з сучасної перспективи Центрально-Східної Європи: історія, політика і культура»³⁷, присвяченій 100-річчю проголошення незалежності Литви та Польщі.

³⁴ Там само.

³⁵ Prezydent Andrzej Duda steruje ku Międzymorzu. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.fronda.pl>.

³⁶ Польські журналісти частіше апелюють до авторитету та ідей Йозефа Пілсудського, оскільки з ідеями Рудницького вони переважно не знайомі. До того ж, навіть якби вони дізналися про інтерпретацію «Міжмор'я» українським вченим, вона би їх не задовольнила, бо не передбачала включення до цього альянсу Другої Речі Посполитої.

³⁷ Конференція проходила у приміщенні Литовської Національної бібліотеки імені Мартінаса Мажвідаса у Вільнюсі.

Під час заключної дискусії після лекції проф. Джейн Керрі (Університет Санта Клара, США) «2018 рік у Центральній та Східній Європі та у світі: старі помилки, нові надії, прогнози стабільності», у якій взяли участь проф. Збігнев Крушевський (Університет Техаса в Ель Пасо, США), проф. Джон Міцгель (Колумбійський університет, США; Варшавський університет, Польща), Ян Маліцький (директор Студій Східної Європи Варшавського університету), Ёжегож Познанський (заступник голови місії, керівник секції Посольства Республіки Польща у Вільнюсі) Маріуш Машкевіч (посол Республіки Польща в Грузії), Вігаудас Ушацкас (колишній посол Європейського Союзу в Росії, колишній міністр закордонних справ Литовської Республіки, директор Європейського інституту Каунаського технологічного університету), Даріуш Скусевічус (заступник міністра закордонних справ Литовської Республіки) однозначно прозвучала думка про необхідність подолання старих непорозумінь і пошук нових форм співпраці. Водночас стало зрозуміло, що поки нинішній Європейський Союз ще зберігає свою привабливість як для старих, так і для нових його країн-членів, основна співпраця буде відбуватися саме в цьому форматі. Натомість ніхто не заперечував ідею регіональної співпраці, викликані потреби конкретних держав. І якщо на сьогодні повернення до давніх ідей «Балтійсько-Чорноморського союзу» чи «Міжмор'я», як геополітичного блоку держав, розташованих між Балтійським та Чорним морями, не є актуальним³⁸, не є можливим і безпечним з огляду на воєнні дії на Сході України, то ознайомлення з кращими геополітичними концепціями, авторами яких були українці, зокрема Степан Рудницький, залишається актуальним та необхідним. Винайдення нового формату співробітництва між європейськими державами означеного регіону не може відбуватися без освоєння досвіду попередників. Тяглість цього процесу може бути лише запорукою успіху та взаємовигідного партнерства.

³⁸ БЧС (Балтійсько-Чорноморський союз) був задуманий на початку ХХ ст. як альянс держав проти агресії тогочасних Росії та Німеччини. На сьогодні Німеччина є однією з провідних держав-членів ЄС. Натомість і для України, і для країн ЄС реальною загрозою залишається Російська Федерація, з її політичним режимом та позицією правлячої еліти. Отже, співпраця різних європейських країн може бути обумовлена або спільною загрозою зі Сходу, або необхідністю пошуку форм співжиття з потенційно небезпечним сусідом. Відтак конфігурація вірогідних геополітичних союзів або інших об'єднань може бути будь-якою, визначеною ситуативними потребами.

КОВАЛЕВСКАЯ О. 100-летний юбилей нереализованной идеи: концепция «Балто-Черноморского союза» в произведениях Степана Рудницкого и современные перспективы. В статье проанализированы предпосылки, которые вызвали необходимость разработки концепции сотрудничества разных стран Балтийско-Черноморского региона в начале XX ст. Рассмотрены основные идеи «Балтийско-Понтийской федерации», изложенные в работах Степана Рудницкого. Обоснованы особенности позиции ученого относительно включения одних и исключения других стран в состав союза. Намечены основные перспективы возможного сотрудничества в рамках региона в будущем.

Ключевые слова: Степан Рудницкий, Балто-Черноморский союз, Межморье, Украина, Польша, Крым, страны Балтии, Белорусь.

KOVALEVSKA O. 100th Anniversary of Unrealized Idea: The concept of the “Baltic-Black Sea Union” in the writings of Stepan Rudnytsky and modern perspectives. The article analyzes the preconditions that caused the necessity of developing a concept of cooperation between the Baltic Sea and the Black Sea region at the beginning of the 20th century. The author considered the main ideas of the Baltic-Pontic Federation, described and developed in a number of works by Stepan Rudnytsky. She substantiated the peculiarities of the position of the scientist regarding the inclusion of some and the exclusion of other countries in the union. She also outlined the main prospects for the development of cooperation within the region in the future.

Key words: Stepan Rudnytsky, Baltic-Black Sea Union, Inter-Sea, Ukraine, Poland, Crimea, Baltic countries, Belarus.

References:

Bachyns'kyj Yu. (1924). *Ukraina irredenta z peredmov. V. Doroshenka i dodatkom*: Berlin: Vydavn. ukr. molodi. [in Ukrainian].

Bulhakov V. (2003). Stepan Rudnyts'kyj — teoretyk «Chornomors'ko-Baltiys'koho» heopolitychnoho vektora Ukrainy. In *Ukraina prostorova v kontseptsijnomu okreslenni Stepana Rudnyts'koho* (pp. 107–115). Kyiv: Ukrain's'ka vydavnycha spilka. [in Ukrainian].

Doroshenko, V. (1924). Znachinnia «Ukrainy irredent-y» v istorii rozvytku ukrains'koi natsional'noi svdomosti. In *Bachyns'kyj Yu. Ukraina irredenta*. Berlin: Vydavn. ukr. molodi. [in Ukrainian].

Khyl'ko, M. (2003). Pytannia heopolitychnoho pryznachennia Ukrainy u pratsiakh akademika S. Rudnyts'koho. In *Ukraina prostorova v kontseptsijnomu okreslenni Stepana Rudnyts'koho* (pp. 97–106). Kyiv: Ukrain's'ka vydavnycha spilka. [in Ukrainian].

Kovalevs'ka, O. (2017). Stepan Rudnyts'kyj ta joho naukovyj dorobok. In *Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istorija. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyzhach*. Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andrushchenko, I. (Trans). (Vol. 1, pp. 7–70). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Lohinov, Ya. Vyshehrads'ka chetvirka: kinets' iliuzij. Retrieved from <https://dt.ua/article/print/international/vishegradska-chetvirka>.

Mikhnovs'kyj, M. (2012). *Samostijna Ukraina (Reprint 1948)*. [in Ukrainian].

Novikova, K. and Trybus, V. (2016). Arkhitektory Mizhmor ia. *Ukrains'kyj tyzhden'*, 36, 27–30. [in Ukrainian].

Rubliov N. S. and Rubliov O. S. (Comps.). (2012). *Ukraina — Pol'scha 1920–1939 rr.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy*. Kyiv: Dukh I litera. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj S. (1923). *Ohliad natsional'noi terytorii Ukrainy*. Berlin: Ukrains'ke slovo. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj S. (1923). *Ukrains'ka sprava zi stanovyscha politychnoi geohrafi*. Berlin: Ukrains'ke slovo. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj S. (2017). Ukrains'ka sprava zi stanovyscha politychnoi heohrafi. In *Stepan Rudnyts'kyj (1877–1937). Istorii. Heopolityka. Heohrafiia. V 5 knyhach*. Kovalevs'ka, O. (Comp.), Andruschenko, I. (Trans.). (Vol. 2, pp. 359–486). Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj, S. (1920). Vidpovid' na lyst d. S. Shelukhina. *Volia*, Vol. 3, Part 1, 17–20. [in Ukrainian].

Rudnyts'kyj, S. (1927). Oborona kraiu j navchannia heohrafi. *Kul'tura i pobut: dodatok do hazety «Visti VUTsVK»*, 32, 1. [in Ukrainian].

Volovych, O. Balto-Chornomors'kyj Soiuz: perspektyvy realizatsii. Retrieved from: <http://bintel.com.ua/uk/article/volodich-balto>. [in Ukrainian].

Zayavlenie Prezidentov Azerbajdzhanskoj Respubliki, Gruzii, Respubliki Moldova, Ukrainy i Respubliki Uzbekistan. (1999). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>. [in Russian].